

Քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների դերակատարումը. հիմնախնդիրներ և մարտահրավերներ

Այս հոդվածը գրվել է Չետագոտական ռեսուրսների կոլկասյան կենտրոն-Հայաստանի և ԵՅԿ
Գործընկերություն հանուն արդյունավետ զարգացման «2021 Ազգային արշավներ ընդդեմ
քաղհասարակության տարածությունների կրճատման» ծրագրի շրջանակներում:

2018 թվականի «Թավշյա հեղափոխությունից» հետո իշխանության եկած նոր թիմում ընդգրկվեցին նաև քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչներ (Անդրեասյան և այլք 2018. 92; Zolyan 2020. 51): Այդ և մի շարք այլ պատճառներով լրջորեն կրճատվեց իշխանություն – հասարակություն տարածությունը (Christofer and Paturyan 2021): Քաղաքացիների համար իշխանության տարբեր օղակների հետ փոխհարաբերությունը ներկայումս շատ ավելի հեշտացել է: Համաձայն Կոլկասյան բարոմետրի տվյալների՝ կառավարության հանդեպ վստահության աստիճանը 2017 թվականի 20%-ից 2019 թվականին բարձրացել է 71%, իսկ անվստահության մակարդակը 59% -ից իջել է 12% (TRUEXEC: Trust towards Executive government, 2019): Սակայն, այս ամենով հանդերձ, նկատելի խնդիրներ կան կառավարման թափանցիկության, հանրության իրազեկման, հետադարձ կապի, քաղաքականությունների մշակմանն ու իրագործմանը հասարակության մասնակցության ոլորտներում: Ավելին, 2019 թվականի համեմատ 2021 թվականին նկատվել է մասնակցության անկում (ԵՅԿ չափիչ 2021. 25): Ըստ որոշ հետազոտությունների՝ 2019-ից հետո նկատելի է նաև ԵՅԿ գործունեության տարածքի որոշ նեղացում (Grigoryan A. and H.Manasyan. 2021): Խնդրահարույց երևույթներից մեկն էլ քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների՝ ԵՅԿ-ների հանդեպ հասարակական այն դիսկուրսի և մտայնության տարածումն է, թե իբր ԵՅԿ-ները ներմուծված և ապագային երևույթներ են: Մի շարք շրջանակների կողմից այս դիսկուրսը գեներացվեց և խորացվեց նաև պատերազմից հետո: Փորձ արվեց նույնիսկ պատերազմում պարտությունը կապել ԵՅԿ-ների հետ, թե իբրև ժողովրդավարությունը թուլացրել է Հայաստանի մարտունակությունը (Ապատեղեկատվությունը Հայաստանում 2021, 32-36): Այս և մի շարք այլ

¹ Աղասի Թաղևոսյանը, սոցիալական մարդաբան է, պատմական գիտությունների թեկնածու: Աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, որպես առաջատար գիտաշխատող: Դասավանդում է ԵՊՀ մշակութաբանության, Հնագիտության և ազգագրության ամբիոններում: Զբաղվում է Հայաստանի սոցիալամշակութային հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ: Հեղինակ է մի շարք մենագրությունների և շուրջ հարյուր գիտական հոդվածների, որոնք հրատարակվել են հայերեն, անգերեն, գերմաներեն, հունարեն, ռուսերեն լեզուներով:

պատճառներով հասարակության մեջ վերջին տարում նկատելի է ԶԶԿ-ների հանդեպ անվստահության նկատելի աճ, ինչն ուղեկցվում է վստահության անկումով: Այսպես, օրինակ, եթե ըստ *Կովկասյան բարոմետրի* տվյալների՝ 2019 թվականին ԶԶԿ-ների հանդեպ նկատելի է 18%-ից 26% վստահության աճ, ապա վերջին տարում այն զգալիորեն նվազել է: 2021 թվականին 2019 թվականի համեմատ ԶԶԿ-ների հանդեպ անվստահությունը 25%-ից հասել է 38%-ի: Հասարակության վստահության նման անկումը Եական խոչընդոտ կարող է դառնալ ԶԶԿ-ների կողմից քաղաքականությունների մշակմանն ու որոշումների կայացմանը հասարակության մասնակցությունը կազմակերպելու գործում: Վստահության անկումը կարող է դառնալ նաև քաղհասարակության տարածքի կրճատմանը (shrinking space) նպաստող գործոններից մեկը:

Նշանավոր քաղաքագետներ Գ.Ալմոնդես ու Ս.Վերբան առանձնացնում են քաղաքական մշակույթի պատրիարխալ, հպատակային և մասնակցային տիպերը: Պատրիարխալ քաղաքական մշակույթում մարդիկ առաջնորդվում են սովորության Նորմերով, հպատակայինում ավելի հակված են աներկբայորեն հետևել օրենքներին և պետական ինստիտուտներին, իսկ մասնակցայինում՝ ավելի նախաձեռնող են, հակված են ազդելու կառավարության և պետական այլ հաստատությունների գործունեության վրա (*Almond and Verba 1963*): Ի դեպ, քաղաքական մշակույթի մասնակցային տիպի պայմաններում է, որ ի հայտ է գալիս և հասարակական կյանքի կարևոր բաղադրիչն է դառնում *քաղաքացիական մշակույթ* երևույթը:

Հայաստանում բավական ազդեցիկ է եղել քաղաքական մշակույթի պատրիարխալ տիպը, և 2018 թվականն այս առումով որոշակիորեն բեկումնային է, քանի որ դրան հաջորդած վերջին երկու արտահերթ ընտրությունների ընթացքում պատրիարխալ տիպը զգալի սահմանափակումների է ենթարկվել և ավելի մեծ հնարավորություններ է ստեղծել մասնակցային տիպի զարգացմանն ու արմատավորման համար: Թավշյա հեղափոխության ընթացքում քաղաքացիական հասարակությունը, ունենալով լուրջ ազդեցություն (*Ohanyan and Kopalyan 2020. 31*), ցույց տվեց, որ ունի հասարակության լայն շրջանակներին ուղերձներ հասցնելու ունակություններ:

Ցավոք, հետպատերազմական շրջանում հանրային կարծիքում վերաբերմունքի որոշ փոփոխություն է նկատվում, և ԶԶԿ-ներն այս նոր իրավիճակում իրենց հանրային գործունեությունը վերաիմաստավորելու խնդիր ունեն: Հիմնական հարցը ոչ միայն իրենց ծրագրային ոլորտներում արդյունավետ գործունեություն իրականացնելն է, այլև հասարակության լայն շրջանակների հետ աշխատանքը և քաղաքական մշակույթի պատրիարխալ տիպից քաղաքացիական մշակույթի փոխակերպման գործընթացներին նպաստելը:

Այստեղ է, որ քաղաքացիական հասարակության կազմակերպություններն ունեն կարևոր առաքելություն հասարակությանը «քաղաքացիականացնելու» գործում: Նկատենք, նաև, որ այս գործառույթը քաղհասարակությանը վերաբերող հետազոտություններում ու տեսական գրականության մեջ համարվում է ԶԶԿ-ների գործունեության կարևոր խնդիրներից մեկը (*Verba et al., 1995; Moyser and Parry, 1997; Putnam 2000; Warren 2001; Fung, 2003*):

ԶՅԿ-ներ և հասարակություն փոխհարաբերությունները

ԶՅԿ-ների և հասարակության միջև լայն համագործակցությունը կարևոր է թե՛ քաղաքացիական հասարակության արժեքների ու պրակտիկաների տարածման առումով, թե՛ որպես *քաղհասարակության տարածքի կրճատմանը դիմակայող լուրջ գործոն*: Հասարակության լայն շրջանակների հետ ԶՅԿ-ների համագործակցությունը նրանց օգնում է լինել պակաս խոցելի, ավելի ուժեղ, լսելի ու ընդունելի է դարձնում նրանց ձայնը (*Hirschman 1970*):

Քաղաքացիական հասարակությունը միայն ԶՅԿ-ները չեն: Նրանք քաղհասարակության միայն կազմակերպված մասն են: Քաղհասարակության մասն են նաև այս կամ այն խնդրի շուրջ ձևավորվող բոլոր այն քաղաքացիական միավորումները, նախաձեռնությունները, համագործակցությունները, որոնք ուղղված են քաղաքացիների շահերի, իրավունքների, հանրային տարածքների պաշտպանությանը և կամ այլ նշանակալի հանրային խնդիրների լուծմանը (*Theiss-Morse and Hibbing 2005. 229; Edwards 2013; Alscher et al. 2017. 6; Salamon et al. 2017*): Քաղաքացիական հասարակության հիմքը քաղաքացու ինստիտուտն է: Ոչ բոլոր հասարակություններում է մարդկանց մոտ ձևավորվում քաղաքացու ինքնություն: Սովորաբար, ավտորիտար և պատրիարխալ հասարակություններում բարդ է քաղաքացիական ինքնության ձևավորումը: Հետխորհրդային հասարակություններում նույնպես քաղաքացու ինքնության կայացումը բավական դժվար փոխակերպումների միջով անցնող գործընթաց է: Հայաստանում այս առումով կարևոր դերակատարում են ունեցել հատկապես 2008 թվականից հետո սկզբնավորված տարբեր տեսակի քաղաքացիական նախաձեռնություններն ու շարժումները (*Թադևոսյան 2013; Ishkhanian 2015; Glasius and Inshkhanian 2015*): Հատկանշական է, որ այդ շարժումները, լինելով նորույթ Հայաստանի քաղաքացիական կյանքում, ոչ միայն չընկալվեցին ԶՅԿ-ների կողմից ու չարժանացան նրանց ակտիվ համագործակցությանը, այլև երբեմն ընկալվեցին որպես մրցակիցներ: Շատ ԶՅԿ-ներ, ներփակված լինելով իրենց ծրագրային ոլորտներում, այդպես էլ անտարբեր ու անարձագանք թողեցին այդ շարժումները: Հետաքրքիր է, որ այս շարժումները մի շարք պատճառներով ավելի լայն հանրային ընդունելություն ստացան, քան ունեին ԶՅԿ-ները (*Ishkhanian 2015; Tadevosyan 2016; Paturyan and Gevorgyan 2021*): Իրավիճակն Էականորեն փոխվեց 2018 թվականի «թավշյա հեղափոխության» օրերին, երբ մի շարք ակտիվ ու ազդեցիկ ԶՅԿ-ների անդամներ կարողացան համագործակցել հասարակության լայն շրջանակների հետ: Դա հատկապես կարևոր դեր կատարեց երիտասարդությանը փողոցային բողոքի ակցիաներին ներգրավելու տեսանկյունից:

Սակայն, հեղափոխությունից հետո նորից նկատվեց հասարակության լայն շերտերից ԶՅԿ-ների մեկուսացման գործընթաց: Խնդիրն այն է, որ ԶՅԿ-ները հիմնականում գործում են իրենց ոլորտային ծրագրերի շրջագծում և որպես կանոն գործ են ունենում գլխավորապես իրենց ծրագրերի շահառուների շրջանակի հետ ու շատ հազվադեպ են ազդում հասարակության առավել լայն միջավայրերի վրա: Այդ պատճառով, ԶՅԿ-ների դերակատարումը հասարակության

«քաղաքացիականացման», այսինքն՝ համահասարակական մաշտաբով քաղաքացիական մասնակցային մշակույթի ու պրակտիկաների ձևավորման գործում էական վերանայումների անհրաժեշտություն ունի: Այս առումով, քաղաքացիական մշակույթը կամ քաղաքական մշակույթի *մասնակցային տիպը* ոչ մեծ շրջանակներ է ընդգրկում, իսկ հասարակությունում զգալի է քաղաքական մշակույթի *պատրիարխալ տիպի* (Almond 1980; Almond and Verba 1963) ազդեցությունը: Սա բացասաբար է ազդում հասարակության լայն շրջանակներին մասնակցային գործընթաց ընդգրկելու վրա ու լուրջ խնդիր է նաև քաղաքացիական տարածքի կրճատման տեսանկյունից: **ԶՅԿ-ները կարևոր անելիք ունեն Յայաստանի հասարակության քաղաքական մշակույթում տարածված պատրիարխալ տիպը մասնակցայինի փոխակերպելու գործում, առանց որի դժվար կլինի նշանակալի հաջողությունների հասնել քաղաքացիական հասարակության տարածության ընդլայնման ու ժողովրդավարության զարգացման տեսանկյունից:**

ԶՅԿ-ների հանրային վստահության և վարկանիշի հիմնախնդիրը

2018 թվականի Թավշյա հեղափոխությունից հետո նկատելի էր ԶՅԿ-ների վարկանիշի բարձրացում և նրանց հանդեպ վստահության որոշ աճ: Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, վերջին տարում գրանցվել է ԶՅԿ-ների հանդեպ վստահության ցուցանիշի անկում, և դրան զուգահեռ բարձրացել է անվստահության ցուցանիշը: Որոշ փորձագետներ այս փոփոխությունը կապում են 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի հետ: Պատերազմից հետո նախկին ավտորիտար իշխանություններին սատարող քաղաքական ուժերն ու նրանց համակիրները տարածեցին մի դիսկուրս, որ այս պատերազմում Յայաստանի կրած պարտության պատճառներից մեկն էլ ԶՅԿ-ների ջատագոված քաղաքացիական ու ժողովրդավարական արժեքներն էին ու հատկապես՝ այդ համատեքստում նրանց կողմից հանրային միջավայրերում տարածված խաղաղասիրական քարոզչությունը: Այս դիսկուրսը սկիզբ դրեց ՀՀ պաշտոնաթող երկրորդ նախագահ Ռոբերտ Զոհարյանը 2021 թվականի արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունների նախընտրական արշավի ժամանակ: Հետագայում այն բավական երկար շրջանառվում էր նրա համակիրների կողմից:

Մեկ այլ պատճառ էլ համարվում է այն, որ կառավարող քաղաքական թիմի անդամների մեջ զգալի թիվ են կազմում քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների նախկին անդամները, որոնք չկարողացան պատերազմի ընթացքում ապահովել արդյունավետ կառավարում: Այս առումով բնութագրական է Հոլմանիտար հետազոտությունների հայկական կենտրոնի տնօրեն Ա. Ոսկանյանի այն միտքը, թե «Թավշյա հեղափոխությունից» հետո կառավարման համակարգում նկատելի թերությունների պատճառներից մեկն այն է, որ պետական պաշտոններ ստացած ԶՅԿ շատ անդամներ սովոր էին կարճատև ծրագրեր կառավարելուն, սակայն այդ փորձառությունը իրեն չարդարացրեց պետական կառավարման համակարգում, որտեղ պահանջվում էին ավելի հիմնավոր ու ռազմավարական բնույթի մոտեցումներ (Ա. Ոսկանյան, *հարցազրույց*):

Որոշ փորձագետների կարծիքով վստահության խնդիրը կարգավորելու համար կարևոր դեր կարող է կատարել հասարակության լայն շրջանակների հետ հաղորդակցումն ու այդ հաղորդակցության լեզուն փոխելը: ԸՅԿ-երից շատերի մոտ տիրապետող է արևմտյան քաղաքացիական մշակույթից փոխառված բառապաշարն ու հռետորաբանությունը, ինչը շատ դեպքերում օտարության զգացում է առաջացնում նրանց գործունեության հանդեպ: Հետաքրքիր է, որ քաղաքացիական նախաձեռնությունների փորձի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ նրանք շատ ավելի մեծ ժողովրդականություն ունեին, քան ԸՅԿ-ները, և դրա հիմնական պատճառներից մեկը մարդկանց հետ ամենօրյա հաղորդակցումն էր և սեփական լեզվով նրանց հետ խոսելու ոճը (Paturyan and Gevorgyan 2021): Նման հաղորդակցությունը կողմերի մեջ ստեղծում է ընդհանուր արդյունքին միտված համատեղ գործողություն իրականացնելու և միասնականության զգացողություն: Նույն երևույթը բնորոշ էր նաև Թավշյա հեղափոխությանը, ինչը դրա հաղթանակի գլխավոր պատճառներից մեկն էր:

Ազգայնական ուժերի արշավները ԸՅԿ-ների դեմ ու քաղաքացիական տարածքի կրճատման հիմնախնդիրը

2018 թ. «Թավշյա հեղափոխությունից» հետո ձևավորված իրավիճակի տարօրինակ դրսևորումներից մեկն էլ ԸՅԿ-ների հանդեպ ազգայնական տարբեր խմբավորումների նախաձեռնած արշավն էր: Բանը հասավ նույնիսկ Բաց հասարակության հիմնադրամների և «Ազատություն» հեռուստաընկերության գրասենյակների վրա հարձակումների ու ավերումների իրականացմանը, կանանց իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող ԸՅԿ-ների ղեկավարների հանդեպ ահաբեկությունների գործադրմանը: Որպես նման ճնշումների պատճառաբանություն բերվում էին այնպիսի դավադրապաշտական փաստարկներ, թե իբրև ԸՅԿ-ները ծառայում են արևմտյան երկրների գործակալություններին, և դրանց նպատակն է Հայաստանում ազգային արժեքների ոչնչացումը, հայկական ընտանիքի այլասերումն ու քայքայումը և, վերջին հաշվով, հայաստանյան հասարակության քայքայումը, կամազրկումն, ինքնության ամորֆացումն ու ենթարկումը արևմտյան գերտերությունների շահերին (Ապատեղեկատվությունը Հայաստանում 2021, 30-35): Հնչում էին նաև մեղադրանքներ, որ ԸՅԿ-ների միջոցով արևմտյան գերտերություններն իշխանության են բերել «հեղափոխականների» թիմին, որպեսզի սրանք իշխանությունն օգտագործեն իրենց «դավադիր» ծրագրերն իրականացնելու գործում: Իհարկե, քաղաքացիական հասարակության, ժողովրդավար հայացքներ կրող ինտելեկտուալները հանդես էին գալիս քաղհասարակության պաշտպանությամբ, սակայն դա բավարար արդյունք չէր տալիս մի քանի պատճառներով: Նախ, ինչպես նկատում է քաղաքացիական հասարակության ոլորտի փորձագետ Մ. Հովհաննիսյանը, քանի որ քաղաքացիական հասարակությունը չունի ընդհանրական սուբյեկտայնություն և հանդես է գալիս առանձին ԸՅԿ-ների միջոցով, ապա նրանք բավական խոցելի են դառնում բիրտ ուժ ու մանիպուլյատիվ գործիքներ կիրառող ազգայնական խմբավորումների համար (Մ.

Չովհաննիսյան, հարցազրույց): Երկրորդ առանցքային պատճառը հասարակության մեջ զգալի կշիռ ունեցող պատրիարխալ արժեհամակարգ կրող շրջանակներից եկող աջակցության հանրային ֆոնն էր: Վերջիններս որևէ գործողության չէին դիմում, սակայն ավելի շատ համակրում էին ազգայնականների գաղափարները, քան՝ ԶՅԿ-ների: Այս իրավիճակի ձևավորման պատճառներից մեկն էլ հասարակության լայն շրջանակների միջավայրում քաղաքացիական արժեքների ու պրակտիկաների տարածման ու քաղաքացիական ինքնության ձևավորման գործում ԶՅԿ-ների իրականացրած ոչ բավարար աշխատանքն է: Եվ վերջապես, երրորդ պատճառը պետական մարմինների (սկսած վարչապետից, վերջացրած դատաիրավական համակարգը ներկայացնող պետական հաստատությունները) կողմից ազգայնականների գործողությունների հանդեպ ոչ համարժեք արձագանքն էր, հաճախ այք փակելը և օրենքի հնարավորության սահմաններում համապատասխան կանխարգելիչ գործողությունների չդիմելն ու անպատժելիության մթնոլորտի ձևավորումը (Ապատեղեկատվությունը Չայաստանում 2021, 32-33): Այս ամենը զգալիորեն վնասում ու սահմանափակում է ԶՅԿ-ների գործունեությունը հատկապես մարդու իրավունքների և փոքրամասնությունների պաշտպանության ոլորտում և կրճատում քաղհասարակությանը տարածքը: Ստեղծված խնդրի հիմնարար լուծումն, անշուշտ, պետական ինստիտուտների կողմից ԶՅԿ-ներին նման ոտնձգություններից պաշտպանելն է և անպատժելիության մթնոլորտի վերացումը: Մեկ այլ կարևոր գործիք, որը նաև երկարատև արդյունք կարող է ապահովել, հասարակության հնարավորինս լայն միջավայրերում քաղհասարակության արժեքների տարածումն ու ԶՅԿ-ներ - հասարակություն փոխհարաբերությունների ակտիվացումն է:

ՅԿ-ացման կամ NGO-իզացիայի հիմնախնդիրը և քաղաքացիական տարածքի կրճատման հարցը

Քաղաքացիական տարածքի կրճատմանը նպաստող երևույթներից է NGO-իզացիայի կամ ՅԿ-ացման հիմնախնդիրը: Սա նույնպես ԶՅԿ-ների գործունեության տարածքի կրճատման մի յուրահատուկ դրսևորում է, որը տեղի է ունենում ոչ թե պետության կողմից իրականացվող անբարենպաստ քաղաքականությունների ու օրենսդրության հետևանքով, այլ՝ հասարակությունից ԶՅԿ-ների ինքնամեկուսացման: ՅԿ-ացման հիմնախնդիրը լայն առումով ունի մի քանի բնութագրական հատկանիշ:

ա. Չայաստանում գործող ԶՅԿ-ների որոշ շրջանակներ ավելի շատ աշխատում են իրար հետ, քան՝ հասարակության լայն շրջանակների: Որոշ ասպարեզներում տարիների ընթացքում ձևավորվել է մի իրավիճակ, որ ԶՅԿ-ների շահառուները հաճախ այլ ԶՅԿ-ներն են: Ասենք, օրինակ, աղքատության նվազեցման համատեքստում աղքատների կարիքներին վերաբերող քննարկումները հաճախ իրականացվում են այլ ՅԿ-ների հետ, բայց՝ ոչ աղքատների:

բ. Որոշ ԹՅԿ-ներ, կենտրոնանալով ոլորտային ծրագրերի վրա, դուրս չեն գալիս ոլորտային խնդիրների շրջագծից և ակտիվորեն չեն ազդում հասարակությունում քաղաքացիական մտածողության ու վարքագծի ձևավորման վրա: Ասենք, օրինակ, ստեղծում են 7-10 հոգանոց երիտասարդական քաղաքացիական ակտիվ խմբեր համայնքներում, որոնք ներփակվում են իրենք իրենց շրջանակում, մեկուսանում տվյալ համայնքի երիտասարդությունից և բավարարվում ծրագրով սահմանված «ժամանակացուցային միջոցառումների» ցանկով, իսկ գործունեության տարածքը սահմանափակվում է ԹՅԿ-ի գրասենյակով:

Համագործակցությունը ԹՅԿ-ների միջև և քաղհասարակության տարածքի կրճատման հիմնախնդիրը

Ինչպես վկայում են միջազգային փորձագետները, ԹՅԿ-ների միջև սերտ համագործակցությունը բավականին կարևոր է, որ ԹՅԿ-ները կարողանան համատեղ ուժերով դիմադրել քաղհասարակության տարածքի կրճատմանը (*Juech 2017*): Հայաստանում տարիների ընթացքում ԹՅԿ-ների միջև ձևավորվել են տարբեր համագործակցային միավորումներ ու ցանցեր: Բավական արդյունավետ է *ՀԿ Դեպո – հասարակական կազմակերպությունների զարգացման ծրագիրը*: Դրա հիմնադրումն ու իրականացումն ինքին համագործակցային բնույթի է, քանի որ իրականացվում է մի քանի կազմակերպությունների՝ Եվրասիա համագործակցություն հիմնադրամի, Յետագոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոնի, Մեդիա նախաձեռնությունների կենտրոնի, Գորիսի մամուլի ակումբի, «Աջակցություն Նոյեմբերյանին» ՀԿ-ի, «Մարտունու կանանց համայնքային խորհուրդ» ՀԿ-ի կոնսորցիումի շրջանակներում: Ծրագրի նպատակն է ընդլայնել տեղական ԹՅԿ-ների ազդեցության շրջանակը, ուժեղացնել նրանց կարողությունները՝ ուղղված առավել ներգրավված, բարգավաճ և ժողովրդավար հասարակություն կառուցելուն: Հայտնի է նաև *Ընդդեմ կանանց նկատմամբ բռնության կոալիցիան*, որը միավորում է կանանց իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող ազդեցիկ կազմակերպություններին: Տարբեր ցանցեր ու կոալիցիաներ կան նաև սոցիալական քաղաքականության, սոցաշխատողների, մեդիայի, մարդու իրավունքների պաշտպանության և այլ ոլորտներում: ԹՅԿ-ների միջև բավականին արդյունավետ համագործակցության օրինակներ կարելի է բերել նաև պատերազմի օրերին և դրան հաջորդած՝ բռնի տեղահանված բնակչությանը ցուցաբերվող աջակցության իրականացման գործընթացում:

Չնայած այն բանին, որ Հայաստանում կան ձևավորված բազմաթիվ համագործակցային միավորումներ, սակայն վերջին հետազոտությունները և ԹՅԿ ոլորտում իրականացված չափումները ցույց են տալիս, որ լայն առումով Հայաստանի ԹՅԿ դաշտը ավելի շատ բնութագրվում է որպես մրցակցային, քան համագործակցային (*ԹՅԿ կայունության ինդեքս, 2020*): Ըստ գրանցված փորձագիտական հարցազրույցների կյութերի՝ նրանց միջև մրցակցությունը, երբեմն նաև անառողջ մթնոլորտի ձևավորումը հիմնականում կապված է գործունեության ոլորտներում ազդեցիկության, կարգավիճակի ձևավորման և դրևոր հանրության կողմից տրամադրվող դրամաշնորհների ձեռքբերման հարցերի հետ:

Այս երևույթի պատճառներից մեկն էլ համարվում է այն, որ ԶՅԿ-ները գործում են ոչ այնքան հայաստանյան հասարակության հիմնախնդիրների համատեքստում, որքան դոնոր հանրության կողմից բարձրացված խնդիրների: Ճիշտ է՝ դոնոր հանրության կողմից կարևորվող խնդիրները նույնպես հայաստանյան հասարակության զարգացմանը ու տարբեր հիմնախնդիրների լուծմանը ծառայող խնդիրներ են, սակայն քանի որ դրանք ԶՅԿ-ներն իրենք չեն առաջ քաշել, ապա այստեղ առաջնային է դառնում ոչ թե հիմնախնդրի լուծումը, այլ այդ հիմնախնդրի ֆինանսավորումը ձեռք բերելը, իսկ հիմնախնդրի լուծումն ածանցվում է ֆինանսավորմանը: Այն պայմաններում, երբ ԶՅԿ-ներն իրենց գործունեությունն առաջնայնորեն չեն բխեցնում հասարակության տարբեր միջավայրերի հետ հաղորդակցման արդյունքում համատեղ կարևորված ու ձևակերպված խնդիրներից, նրանք չեն կարողանում նաև ֆինանսավորման այլընտրանքային, ներհասարակական միջավայրերից եկող աղբյուրներ գտնել: Այդ պատճառով, ֆինանսավորումը ԶՅԿ-ների համար դառնում է ոչ այնքան համագործակցության, որքան մրցակցության պատճառ: Համագործակցություն հաճախ ձևավորվում է այն դեպքերում, երբ դոնորների կողմից դա առաջադրվում է իբրև ֆինանսավորման պայմաններից մեկը:

ԶՅԿ - հասարակություն հաղորդակցման խնդիրները

Փորձագիտական շրջանակներում կա կարծիք, որ ԶՅԿ-ների գործունեության տարածքի կրճատմանը նպաստող գործոններից է այն, որ նրանք արդյունավետորեն չեն կազմակերպում իրենց հաղորդակցությունը ինչպես միմյանց միջև, այնպես էլ հասարակության լայն շրջանակների հետ: Կառավարության կամ քաղաքական ուժերի համեմատ՝ նրանք ավելի քիչ են օգտագործում մեդիայի գործիքները հանրությանն իրենց գործերը ներկայացնելու, հասարակական կյանքի ժողովրդավարացման ու բարեկեցության աճին վերաբերող իրենց ծրագրերն ու գաղափարները հանրայնացնելու նպատակով: ***Ընդհանրապես, այն, որ հանրության լայն շրջանակներում ժողովրդավարությունն ու քաղաքացիական արժեքները չեն կապվում բարեկեցության ու լավ կյանքի հետ, գլխավորապես հասարակության լայն շրջանակների հետ ԶՅԿ-ների աշխատանքի թերացումն է:*** Այս խնդիրը ԶՅԿ-ների խոցելի տեղերից է եղել նաև 2018 թվականից առաջ (*Գևորգյան 2017. 11*): Թվում էր, թե Թավշյա հեղափոխությունը նրանց միջավայրում կխթաներ գիտակցումը, որ իրենց կարևոր առաքելություններից մեկը հասարակության քաղաքացիականացումն ու այդ ճանապարհով նաև իրենց գործունեության միջավայրի ընդլայնումն է: Սակայն, ԶՅԿ-ների հիմնական մասն այդպես էլ դուրս չեկավ իր ծրագրային շրջանակներից և չմտավ լայն հասարակության հետ հաղորդակցության մեջ:

Կարևոր է նկատել, որ համավարակի շրջանում ԶՅԿ-ները որոշակիորեն բարելավել են իրենց կարողությունները սոցիալական ու մեդիա հարթակներից օգտվելու տեսանկյունից: Սակայն, ինչպես ցույց են տալիս այս խնդրի հետ կապված հետազոտությունները, թե համավարակի և թե պատերազմի ու հետպատերազմական շրջանում ԶՅԿ-ները բավականաչափ արդյունավետորեն չլուսաբանեցին իրենց իրականացրած մարդասիրական ու այլ բնույթի

աշխատանքները, ինչի հետևանքով հանրությունն առանձնապես չտեղեկացավ նրանց դերակատարության մասին, ու այդ ամենը հանրային իմիջի բարձրացման տեսանկյունից համարժեք արդյունք չունեցավ (*ԸՅԿ ինդեքս, 2020*): Այն, որ ԸՅԿ-ները չեն կարողանում բարձրացնել իրենց հաղորդակցական որակներն ու արդյունավետությունը, բացասաբար է ազդում նաև հակառակ կողմից՝ հասարակության տարբեր շրջանակներից ԸՅԿ-ների հետ հաղորդակցվելու նախաձեռնության վրա: ԸՅԿ-ներն արդունավետորեն չեն իրականացնում իրենց գործունեության մասին իրազեկման ակցիաներ, որպեսզի մարդիկ տեղեկանան, թե նրանցից որն ինչով է զբաղված և հարցեր առաջանալու դեպքում դիմեն նրանց: Այդ պատճառով, ԸՅԿ-ների գործունեությունը հաճախ ընկալվում և մեկնաբանվում է որպես Հայաստանի առջև ծառայած կարևոր խնդիրների շրջագծից դուրս իրականացվող գործունեություն: Հետևաբար, նաև այն գնահատվում է որպես քիչ կարևոր ու հաճախ պարզապես անտեսվում: Շատ քիչ քաղաքացիներ են, որ խնդիրների առաջացման դեպքում մտածում են, թե կդիմեն ԸՅԿ-ներին: Դրա հիմնական պատճառը հասարակության լայն շրջանակների հետ հաղորդակցման ցածր մակարդակն է:

Եզված խնդիրների պատճառներից մեկն էլ այն է, որ ԸՅԿ-ները չեն կարողացել ձևավորել հասարակության լայն շրջանակների համար ընկալելի ու ընդունելի սուբյեկտայնություն, ինչի պատճառով հանրային մեկնաբանություններում նրանք շատերի կողմից ընկալվում են որպես Հայաստանի հասարակության համար օտար երևույթ:

Քաղհասարակություն - կառավարություն փոխհարաբերություններ

2018 թվականից հետո մի որոշ ժամանակ զգալիորեն թուլացան ԸՅԿ-կառավարություն փոխհարաբերությունները: Ըստ տարածված փորձագիտական կարծիքների՝ պատճառներից մեկն այն էր, որ կառավարությունում հայտնվեց մեծ թվով պաշտոնյաներ, որոնք մինչ այդ տարբեր ԸՅԿ-ների ակտիվ անդամներ էին և առանց ԸՅԿ-ների հետ ֆորմալ հաղորդակցության էլ տեղյակ էին ԸՅԿ մոտեցումներից: Սակայն արդեն 2019 թվականին քաղհասարակության ներկայացուցիչները սկսեցին դժգոհել կառավարության գործունեության մասնակցայնության ցածր աստիճանից (*Սոնա Այվազյան և Գայանե Աբրահամյան, հարցազրույց*): Կառավարության և առանձին նախարարությունների գործունեությունը մասնակցայնության ու թափանցիկության տեսանկյունից բազմիցս քննադատության է ենթարկվել նաև «COVID-19» համավարակի հետ կապված (*ԸՅԿ չափիչ, 2020*): Շնորհիվ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքում 2020 թվականին կատարված փոփոխությունների՝ որոշ դրական տեղաշարժ է նկատվել տեղական ինքնակառավարման մակարդակում տեղեկատվության մատչելիության և որոշումների կայացմանը մասնակցության տեսանկյունից (*Տեղական ինքնակառավարման մասին օրենք, 2020*): Սակայն, ոլորտային նախարարությունների մակարդակով կառավարմանը մասնակցության տեսանկյունից վերջին երկու տարիներին առաջընթաց չի գրանցվել (*ԸՅԿ չափիչ 2021, 25*) Ըստ փորձագիտական կարծիքների՝ որոշ դրական դրսևորումներ են

Նկատելի առանձին ծրագրերի մշակման փուլում ԶՀԿ-ների մասնակցությամբ քննարկումներ ու լուծումներ կազմակերպելու տեսանկյունից: Սակայն դրանցում մասնակցային գործընթացն ավարտվել է հենց այդ փուլով և չի շարունակվել որոշումների կայացման մեջ փոփոխություններ իրականացնելու տեսանկյունից: Որոշ առումով սկսել են գործել նաև նախարարություններին կից հանրային խորհուրդները (*Հայաստանում հանրային մասնակցության հարթակներ 2022, 6*) և բաց կառավարման գործընկերության ինստիտուտը (*ԴԱՏԱ փողքասթ. Բաց կառավարման գործընկերություն | Արփինե Հակոբյան | Լիյա Աֆրիկյան*):

Ըստ «ԶՀԿ չափիչ 2020»-ի՝ 2019-2020 թթ. որոշ աշխուժություն է նկատվել հատկապես տարբեր ռազմավարությունների ու քաղաքականությունների մշակման գործընթացին մասնակցության առումով (*ԶՀԿ Չափիչ, 2020, 16*): Ամենից հաճախ քննարկումներ կազմակերպվել են ԿԳՄՍ նախարարությունում: Այստեղ 3 նիստ անցկացվել է 2019 թ., 1-ը՝ 2020 թ. և 2-ը՝ 2021 թ: Երկրորդ տեղում Առողջապահության նախարարությունն է, որը վերջին երկու տարում անցկացրել է նույնքան նիստ, որքան ԿԳՄՍ-ն, իսկ 2019 թ.՝ մեկով պակաս: ՀՀ աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարությունը 3 նիստ է անցկացրել 2019 թ., իսկ վերջին երկու տարում ոչ մի նիստ չի անցկացրել: Էկոնոմիկայի, Ֆինանսների, Տարածքային կառավարման ու ենթակառուցվածքների, Արդարադատության, Արտաքին գործերի նախարարությունները 2020-2021 թվականներին ոչ մի նիստ չեն անցկացրել (*Հանրային մասնակցության հարթակներ 2021, 65*): Ինչպես տեսնում ենք, վիճակն առանձնապես ոգևորիչ չէ: Այստեղ հիմնական խնդիրն այն է, որ եթե նույնիսկ որոշ նախարարություններ ԶՀԿ-ների հետ կազմակերպում են քննարկումներ կամ լուծումներ, սակայն վերջնական փաստաթղթերում նրանց առաջարկներն ու կարծիքներն այդքան էլ հաճախ չեն արտացոլվում: Այսինքն՝ մասնակցային գործընթացը հիմնականում սահմանափակվում է կառավարության քաղաքականությունների ու ռազմավարությունների մշակման փուլում քննարկումներին մասնակցությամբ և հազվադեպ է ընդգրկում կառավարության ծրագրերի իրականացման ու մոնիտորինգի փուլերին ԶՀԿ-ների մասնակցությունը: ԶՀԿ-ները հիմնականում մասնակցում են ԱԺ ընտրությունների մոնիտորինգին, ինչը, սակայն, մասնակցային կառավարման ոլորտի վրա ազդեցություն չի ունենում: Ընդհանրապես, ընդունված կարծիքի համաձայն՝ ընտրությունների մոնիտորինգը համարվում է քաղաքական, այլ՝ ոչ հանրային մասնակցության դրսևորում (*Campbel 2004, 7*): Այս առումով, կառավարմանը մասնակցության նկարագրված թերությունները կարող են գնահատվել որպես խոչընդոտ՝ քաղաքացիական տարածքի ընդլայնման համար:

Ըստ ԶՀԿ դաշտի գնահատմանը վերաբերող որոշ հետազոտությունների՝ քննադատելի կողմերից է համարվում նաև այն, որ կառավարությունում ու նախարարություններում կա ԶՀԿ-ների հանդեպ անհավասար վերաբերմունք: Կառավարությունում և նախարարություններում ԶՀԿ-ները գործընկերային տեսանկյունից բաժանվում են «նախապատվելիների» ու «ոչ նախապատվելիների»: Ըստ այդմ, «նախապատվելիների» ցանկում են այն ԶՀԿ-ները, որոնց նախկին անդամները ներկայումս բարձր պաշտոններ են զբաղեցնում կառավարությունում, նախարարություններում և այլ պետական ինստիտուտներում (*ԶՀԿ կայունության ինդեքս 2020, էջ 15*):

Մասնակցության ոլորտում առկա այլ հիմնախնդիրներ

Մասնակցային գործընթացը մի շղթա է, որի նպատակը հասարակության տարբեր շրջանակների համար կառավարման գործընթացների վրա ազդելու հնարավորության ձևավորումն է: Այն լիարժեք չէ, եթե ապահովում է միայն ԶՅԿ-ների մասնակցությունը: Հայաստանում այս ոլորտում առկա հիմնախնդիրներից մեկն այն է, որ մասնակցային օղակում ԶՅԿ-կառավարություն կապն ավելի լավ է գործում, քան ԶՅԿ – հասարակություն կապը: Պատճառներից գլխավորը ԶՅԿ – հասարակություն հաղորդակցության անբավարար մակարդակն է: Մեկ այլ պատճառ էլ հասարակությունում քաղաքական մշակույթի մասնակցային տիպի համեմատ պատրիարխալ տիպի գերակայությունն է: Ըստ վերջին հետազոտությունների՝ լուրջ խնդիր է համարվում մասնակցության մոտիվացիայի ու գիտելիքների պակասը (*Եղոյան Ա. և Գ.Երիցյան, հարցազրույց*): Ի դեպ, սա բնութագրական է համարվում ինչպես հասարակության լայն շրջանակներին, այնպես էլ կառավարող վերնախավերին (*Հայաստանում հանրային մասնակցության հարթակներ 2022, 6*):

Մասնակցության խնդրի շուրջ քննարկումներում կարևոր մի նրբություն էլ վերաբերում է հռետորաբանությանը: *Սովորաբար, այդ հռետորաբանության մեջ մասնակցության տակ նկատի է առնվում ԶՅԿ-կառավարություն փոխհարաբերության օղակը, իսկ քաղաքացին՝ որպես քաղհասարակության առանցքային դերակատար, բավարար չափով չի կարևորվում*: Ավելին, այս հռետորաբանության պատճառով քաղաքացին հաճախ ընկալվում է ոչ թե որպես մասնակցային գործընթացի դերակատար, այլ՝ ԶՅԿ-ների գործունեության օբյեկտ: Սա նշանակում է, որ ԶՅԿ-ները նախ կարիք ունեն գիտակցելու, կարևորելու ու խնդրականացնելու այս հարցը և հետո՝ բարձրացնելու հասարակությունում մասնակցության աստիճանն ու մասնակցային գործընթացում ուժեղացնելու հասարակություն – ԶՅԿ-ներ կապը:

Կարևոր խնդիր է նաև հասկանալ, թե որքանով և ինչպես են սոցցանցերն ազդում մասնակցության վրա: Քաղաքացիական հասարակության և մասնակցության խնդիրների հետազոտողների միջավայրում ներկայումս տիրապետող է այն կարծիքը, որ սոցցանցերում մարդկանց ներգրավվածությունը նպաստում է նրանց մասնակցային ակտիվության աճին (*Jurkevičienė J. and E. Butkevičienė 2018, 10*): Արդյո՞ք կարելի է նույնը ասել Հայաստանի համար՝ դժվար է ասել: Կարելի է պարզապես նկատել, որ սա խնդիր է, որը չի կարելի անտեսել, ու կարիք ունի հատուկ հետազոտության:

Քաղհասարակության տարածքի կրճատման հիմնախնդիրը

Վերջին տարիներին բավական հաճախ է քննարկվում քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների՝ ԶՅԿ-ների գործունեության տարածքի

կրճատման (shrinking space) հիմնահարցը (*Juech 2017; Civicus Monitor 2021, Youngs and Exhague 2017; Ayvazyan K. 2019*): Աշխարհի շատ երկրներում խնդիր են դարձել պետության կողմից ԶԶԿ-ների գործունեության շրջանակների սահմանափակումները: Դրանք արտահայտվում են պետություն – ԶԶԿ-ներ փոփոխարաբերությունների սահմանների կոշտացմամբ, ԶԶԿ-ների գործունեության ոլորտների սահմանափակմամբ, ԶԶԿ-ների գործունեության վրա բացասաբար անդրադարձող ու կաշկանդող օրենսդրական սահմանափակումներով (*Youngs and Exhague 2017. 8*) և ընդհուպ մինչև ավտորիտար կառավարությունների թողտվությամբ տարատեսակ ծայրահեղական միավորումների կողմից քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների հանդեպ իրականացվող ճնշումներում ու հարձակումներում (*Juech 2017; Alscher et al.2017*):

Հետազոտական տվյալների համաձայն՝ մինչև 2018 թվականը ԶԶԿ-ների տարածության սահմանափակվածության Հայաստանի ցուցանիշը բավականին բարձր է եղել Արևելյան գործընկերության երկրներից՝ Վրաստանից, Ուկրաինայից և Մոլդովայից, և մոտ է եղել բարձր ցուցանիշ ունեցող հետխորհրդային այնպիսի երկրների, ինչպիսիք են Ադրբեջանն ու Բելառուսը (*Ayvazyan 2020, 11*): Սակայն հեղափոխությունից հետո Հայաստանի դիրքն այս առումով բավականին բարելավվել է, և համաձայն *Civicus Monitor*-ի վերջին զեկուլցի՝ Հայաստանը որոշակիորեն բարելավել է իր ցուցանիշները՝ միջին դիրք գրավելով բաց և փակ երկրների միջև: Հարևան Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Իրանի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների համամատ այն ավելի բարվոք ցուցանիշներ ունի և գիջում է միայն Վրաստանին (*Civicus Monitor 2021*):

Այս համեմատական առաջընթացը պայմանավորված է 2018 թվականից հետո տեղի ունեցած մի շարք օրենսդրական փոփոխություններով: 2018 թվականին ընդունվել է «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» օրենքը, որի համաձայն պարտադիր է համարվում օրենսդրական ակտերի նախագծերի՝ պարտադիր հանրային քննարկումների անցկացումը (*«Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» օրենք 2018*): Նույն թվականի հոկտեմբերին ընդունվել է նաև «Հանրային քննարկումների կազմակերպման և անցկացման կարգի վերաբերյալ» կառավարության որոշումը (*Հանրային քննարկումների կազմակերպման և անցկացման կարգ 2018*), որը նույնպես մասնակցային կառավարմանը նպաստող իրավական հիմք է: Հայաստանը ստորագրել է նաև բազմաթիվ միջազգային կոնվենցիաներ, որոնք նպաստում են հանրային մասնակցության գործընթացներին (*Հայաստանում հանրային մասնակցության հարթակներ 2022, 10*):

Չնայած օրենսդրական տեսանկյունից Հայաստանում ԶԶԿ-ների տարածքի կրճատմանն ուղղված կոպիտ սահմանափակումներ չկան, սակայն ըստ վերջին հետազոտությունների՝ որոշ օրենսդրական փոփոխություններ ամեն դեպքում կարող են բացասական ազդեցություն ունենալ ԶԶԿ-ների գործունեության վրա (*ԶԶԿ ինդեքս 2020; ԶԶԿ չափիչ 2021*): Խոսքը վերաբերում է պետության առջև ԶԶԿ-ների հաշվետողականության աստիճանի խստացման հարցին: Մասնավորապես, խնդրահարույց են համարվում օրենքով պետության առջև տարեկան

հաշվետվությունների պարտադիր բնույթի սահմանումը, կամ պարտադիր աուդիտ անցնելու պահանջները:

ԸՅԿ-ների գործունեության տարածքի սահմանափակումներ առաջացնող բացասական երևույթներից է նաև 2018 թվականի «Թավշյա հեղափոխությունից» հետո ակտիվացած՝ ընդդեմ քաղհասարակության ծայրահեղական, ազգայնամուլական կազմակերպությունների ու խմբավորումների ագրեսիվ գործունեությունը: Դրանք բացեիբաց հանդես են գալիս մարդու իրավունքների, հատկապես խոցելի խմբերի իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող կազմակերպությունների դեմ:

Նկատենք, որ նկարագրված հանգամանքը շատ լուրջ խոչընդոտ է դարձել հատկապես մարդու իրավունքների պաշտպանությամբ զբաղվող ԸՅԿ-ների գործունեության տարածքի կրճատման տեսանկյունից:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ 2018 թվականին տեղի ունեցած Թավշյա հեղափոխությունից հետո սկզբնական շրջանում նկատելի էր ԸՅԿ-ների գործունեության որոշ աշխուժացում: Դրական տեղաշարժ է նկատվել նաև Հայաստանում ժողովրդավարության առաջընթացի տեսանկյունից:

Նախ, զգալի առաջընթաց գրանցվեց հետհեղափոխական շրջանում կայացած երկու արտահերթ ընտրությունների ժամանակ:

Երկրորդ, կրճատվեց իշխանություն – հասարակություն տարածությունը, ինչը հասարակ քաղաքացիների համար բարձրացրել է կառավարման մատչելիության աստիճանը: Կառավարությունում և Ազգային ժողովում հայտնվել են պաշտոնյաներ, որոնք իրենց արժեհամակարգով հարում են քաղաքացիական արժեքներին: Դա նպաստում է կառավարման մարմիններում քաղաքացիական մասնակցության, ժողովրդավարական կառավարման և ընդհանրապես լայն առումով ժողովրդավարական ու քաղաքացիական արժեքների հանդեպ դրական տրամադրվածության բարձրացմանը:

Վերջին երկու տարիներին ընդունվել են մի շարք օրենքներ, որոնք նպաստավոր են կառավարման մասնակցության աստիճանի բարձրացման համար:

Նշված դրական փոփոխություններին զուգահեռ արդեն 2019 թվականից բավականին ակտիվ հակաքարոզչություն սկսվեց ծայրահեղական տարբեր կազմավորումների կողմից, որոնք փորձում էին հասարակական լայն շրջանակներում զգել ԸՅԿ-ների և Նոր ձևավորված իշխանությունների հեղինակությունը: Լայն առումով արշավ սկսվեց քաղաքացիական և ժողովրդավարական արժեքների դեմ, որոնք որակվում էին, որպես «հակազգային» (*Արմեն Գրիգորյան, հարցազրույց*): Ցավոք, այս արշավն ունեցավ որոշակի արդյունքներ: Նոր ձևավորված իշխանությունները, զգուշանալով հակազգային

որակվելուց, որոշակիորեն դիստանցավորվեցին ԶՅԿ-ներից և որոշ դեպքերում նույնիսկ անտարբերությունն ցուցաբերեցին քաղաքացիական հասարակության ու արժեքների հանդեպ սկսված ագրեսիվ արշավին: Այս գործողություններն ու մթնոլորտը բացասաբար ազդեցին ԶՅԿ-ների հասարակական վարկանիշի վրա: Կորոնավիրուսի համավարակի և 2020 թվականի 44-օրյա պատերազմի հետևանքով այս մթնոլորտը որոշակիորեն խորացավ:

Այս ամենը նպաստել է նաև ԶՅԿ-ների հանդեպ հասարակական լայն շրջանակներում անվստահության աճին: Անվստահության աճին նպաստող վերը նշված «արտաքին» պատճառներից բացի կան նաև որոշ «ներքին» պատճառներ: Դրանք կարելի է բաժանել երեք հիմնական խմբի:

Պատճառների **առաջին խումբը** վերաբերում է ԶՅԿ-ներ – հասարակություն փոխհարաբերություններին: ԶՅԿ-ները կենտրոնացած են հիմնականում իրենց ոլորտային ծրագրերի և այդ ծրագրերի շահառուները հանդիսացող մարդկանց նեղ շրջանակների վրա: Նրանք չեն կարողանում նաև իրենց արածը լայնորեն մեկնաբանել և ներկայացնել այն որպես հասարակության համար ներդրում:

ԶՅԿ-ների աշխատանքը կատարելագործման անհրաժեշտություն ունի նաև հասարակության լայն շրջանակներում քաղաքացիական արժեքների տարածման տեսանկյունից: Այս թերության պատճառով է նաև, որ հաճախ ԶՅԿ-ների արածը չի ընկալվում որպես արդյունք ու դիտվում է որպես Հայաստանի հիմնախնդիրներին քիչ առնչվող կամ նույնիսկ օտար պետությունների շահերին ծառայող:

Պատճառների **երկրորդ խումբը** վերաբերում է հենց ԶՅԿ-ների ներքին խնդիրներին: Չնայած առանձին ոլորտներում ԶՅԿ-ների միջև առկա ցանցերին ու միավորումներին, ամեն դեպքում նրանց միջև փոխհարաբերությունները գնահատվում են ավելի շատ մրցակցային, քան՝ համագործակցային: Այս և այլ պատճառներով նրանք չունեն նաև ընդհանուր սուբյեկտայնության ընկալում, ինչպես իրենք իրենց համար, այնպես էլ հասարակության մեջ: Այստեղ ԶՅԿ-ներն ունեն կարևոր անելիքներ: Անհրաժեշտ կլինի մշակել ԶՅԿ կոլեկտիվ ինքնության ու հասարակական լայն միջավայրերի կողմից դրական ընկալում ունեցող սուբյեկտայնության ձևավորման ռազմավարություն:

Չնայած մասնակցային կառավարման ոլորտում կան որոշ դրական փոփոխություններ, սակայն այստեղ նույնպես շատ անելիքներ կան: Առաջին հերթին, անհրաժեշտ է բարձրացնել ինչպես հասարակության, այնպես էլ կառավարող օղակների՝ մասնակցության կամք առաջացնող մոտիվացիան ու գիտակցությունը: Երկրորդ, կարևոր է բարձրացնել մասնակցության որակն ու արդյունավետությունը: Մասնավորապես, կարևոր է որ ԶՅԿ-ները ոչ միայն մասնակցեն կառավարության կազմակերպած նիստերին, այլև որ այդ նիստերի ժամանակ ներկայացված առաջարկություններն արտացոլվեն քաղաքականություններում ու որոշումներում: Եվ վերջապես, կարևոր է մասնակցել ոչ միայն քաղաքականությունների մշակման փուլին, այլև՝ իրագործման ու

մոնիտորինգի (*Թափանցիկության և քաղաքացիների մասնակցության ձեռնարկ. 2020*):

Ինչ վերաբերում է ԶԶԿ-ների գործունեության տարածքի ընդլայնման խնդիրներին, ապա այստեղ կարևոր է աշխատել ոչ միայն ԶԶԿ-ների գործունեության համար օրենսդրական ու ինստիտուցիոնալ ավելի նպաստավոր միջավայրի ձևավորման ուղղությամբ, այլև՝ հասարակության հետագա «քաղաքացիականացման», քանի որ ԶԶԿ-ների տարածքի կրճատման ու սահմանափակումների հաղթահարման կարևոր ճանապարհներից մեկը քաղհասարակության միջավայրի ընդլայնումն է (*Juech 2017*):

Օգտագործված նյութեր

Գրքեր, հոդվածներ, հրատարակումներ

1. Անդրեասյան Ժ., Ժամկոչյան Ա., Իշխանյան Ա., Մանուկյան Ա., Մանուկյան Ս., 2018. Նեղացող տարածքից դեպի հետհեղափոխական տարածք. Վերապատկերացնելով հայաստանյան քաղաքացիական հասարակության դերն ու հարաբերությունները: Երևան. Սոցիոսկոպ:
2. Ապատեղեկատվությունն ու կեղծ տեղեկատվությունը Հայաստանում. դիմակայելով կեղծ պատմություններին», Երևան 2021: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-07/Disinformation-in-Armenia_Am-final.pdf
3. Գևորգյան Վ. 2017. Հայաստանի քաղաքացիական հասարակության զարգացման «Հաջորդ քայլը»: <https://www.osf.am/wp-content/uploads/2017/11/Հայաստանի-քաղաքացիական-հասարակության-զարգացման-«հաջորդ-քայլը».pdf>:
4. Թադևոսյան Ա. 2013. Քաղաքացիական նախաձեռնությունները և նոր տեխնոլոգիաները Հայաստանում, Երևան, 2013: <https://www.osf.am/wp-content/uploads/2017/11/Քաղաքացիական-նախաձեռնությունները-և-նոր-տեխնոլոգիաները-Հայաստանում.pdf> :
5. Թադևոսյան Ա. 2019. Բռնության պաշտպան ակտիվիստները. Միմիկրիան որպես մանիպուլյացիոն հնարք. <https://www.detector.am/posts/defending-violence>:
6. Թափանցիկության և քաղաքացիների մասնակցության ձեռնարկ. Հայաստան, Երևան, 2020: <https://rm.coe.int/handbook-armenia-hye/168078bbe6>
7. Հայաստանում հանրային մասնակցության հարթակների և հնարավորությունների քարտեզագրում. Հետազոտության զեկուլց, Երևան, 2022:
8. ԶԶԿ կայունության ինդեքս, Հայաստան: Երևան, 2020:
9. ԶԶԿ Չափիչ, Քաղաքացիական հասարակության միջավայրի գնահատում Արևելյան գործընկերության երկրներում, Հայաստանի զարգացումներ: Երևան, 2020:

10. ԶԻԿ Չափիչ, Բաղաբացիական հասարակության միջավայրի գնահատում Արևելյան գործընկերության երկրներում. Հայաստան: Երևան, 2021:
11. Almond G. and S. Verba. 1980. *The Civic Culture Revisited* Boston: Little Brown.
12. Almond G. and S. Verba. 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
13. Alscher M., Priller E., Ratka S, Strachwitz R. 2017. *The Space for Civil Society: Shrinking? Growing? Changing?* The Maecenata Institute for Philanthropy and Civil Society. Berlin. <https://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/54028>
14. Ayvazyan K. 2020. *Civil Society and Democratisation in the Eastern Partnership Countries: A Shrinking Space Index*. The Maecenata Institut für Philanthropie und Zivil gesellschaft. Berlin. <https://bit.ly/2LivKSN>.
15. Ayvazyan K. 2019. *The Shrinking Space of Civil Society: A Report on Trends, Responses, and the Role of Donors*. The Maecenata Institut für Philanthropie und Zivil gesellschaft. Berlin.
16. Grigoryan A. and H.Manasyan. 2021. *Reversal of Democratic Backsliding in Armenia: Looking for Partners. Building Knowledge for CSO Cooperation in the Black Sea Region*
17. [Campbell D. 2004. What You Do Depends on Where You Are: Community Heterogeneity and Participation. Presented at Annual Meeting of Midwest Political Science Association, Chicago.](#)
18. Christofer S. and Paturyan Y. 2021. *After the Revolution: State, Civil Society, and Democratizataion in Armenia and Georgia*. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpos.2021.719478/full#B71>
19. Civicus Monitor 2021. <https://findings2021.monitor.civicus.org/>.
20. Edwards, M. (2013). *Civil Society*. Cambridge, UK: Polity Press.
21. Fung, A. 2003. Associations and Democracy: Between Theories, Hopes, and Realities. *Annual. Review of Sociology*. 29, 515–539.
22. Guidelines for civil participation in political decision making, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016807509d
23. Glasius M. and A. Ishkanian. 2015. Surreptitious symbiosis: engagement between activists and NGOs. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, Vol. 26, Issue 6: 2620-2644.
24. Hirschman, Albert O. (1970): *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA
25. Ishkanian A. 2015. *Self- Determined Citizens? New Forms of Civic Activism and Citizenship in Armenia*. *Europe Asia Studies*, Vol. 67, Issue 8: 1203-1227.
26. Ishkanian, A., Gyulkhandanyan, E., Manusyan, S., and Manusyan, A. 2013. “Civil Society, Development and Environmental Activism in Armenia,” *The London School of Economics and Political Science* (London: LSE). <http://eprints.lse.ac.uk/54755/>.
27. Juech C. 2017. *Opening the Shrinking Global Space for Civil Society*. *Global Policy Journal: Durham University*.

<https://www.globalpolicyjournal.com/blog/08/12/2017/opening-shrinking-global-space-civil-society>

28. Jurkevičienė J. and E. Butkevičienė. 2018 Civic Participation and Engagement in Electronic Social Networks: Trends in Lithuania. *Public Policy And Administration*. 17(1): 9-23.
29. Moyser, G., and Parry, G. 1997. "Voluntary Associations and Democratic Participation in Britain," in *In Private Groups and Public Life European Political Science Series*. Editor J. V. Deth. London and New York: Routledge), 24–46.
30. Ohanyan and Kopalyan. 2020. How to Train Your Dragon: Armenia's Velvet Revolution in an Authoritarian Orbit,
31. Paturyan, Y., and Gevorgyan, V. 2021. *Armenian Civil Society. Societies and Political Orders in Transition*. Springer International Publishing
32. Tadevosyan A. 2016. Challenges in transition in Post-Soviet Armenia: Protest Movements, Power, and Society. *Regional Security Issues*, Yerevan. Center for Strategic Analysis, pp. 101-114.
33. Theiss-Morse E. and John R. Hibbing. 2005. Citizenship and Civic Engagement. *Annual Review of Political Science*. 8: 227-249.
34. TRUEXEC: *Trust towards Executive government*, 2019. <https://caucasusbarometer.org/en/cb-am/TRUEXEC/>
35. Salamon, L. M., Wojciech Sokolowski, S., and Haddock, M. A. (2017). *Explaining Civil Society Development: A Social Origins Approach*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
36. "Unrest, Political Crisis Hit Armenia Over Nagorno-Karabakh Losses," RFE/RL, November 10, 2020, <https://www.rferl.org/a/unrest-political-crisis-hit-armenia-over-nagornokarabakh-losses/30939877.html>
37. Verba, S., Lehman Schlozman, K., and Brady, . E. 1995. "Voice and Equality," in *Civil Voluntarism in American Politics*. Cambridge and London: Harvard University Press.
38. Warren, M. E. 2001. *Democracy and Association*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
39. What is Public Participation? European Urban Knowledge Network, <https://www.eukn.eu/policy-labs/policy-lab-for-cy-publicparticipation-in-the-development-process/general-introduction/what-is-public-participation/>
40. Youngs R. and A. Exhague. 2017. Shrinking space for civil society: The EU response. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/578039/EXPO_STU\(2017\)578039_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/578039/EXPO_STU(2017)578039_EN.pdf)
41. Zolyan, M. (2020). "Thirty Years of Protest: How Armenia's Legacy of Political and Civic Protests Prepared the Velvet Revolution," in *Armenia's Velvet Revolution: Authoritarian Decline and Civil Resistance in a Multipolar World*. Editors L. Broers, and A. Ohanyan.

Օրենքներ

1. «Տեղական ինքնակառավարման մասին օրենք»-ում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին, 24.01.2020:
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=139078>
2. ՀՀ օրենքը «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին», 21.03.2018, հոդված 2,
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=152139>
3. Հանրային քննարկումների կազմակերպման և անցկացման կարգ, ՀՀ կառավարության 2018 թվականի հոկտեմբերի 10-ի N 1146-Ն որոշման հավելված, կետ 21,
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=126002>

Տեսանյութեր

1. Եվրոպական կառույցների հետ համագործակցությունը՝ քարոզչության թիրախ | Արմեն Գրիգորյան <https://www.youtube.com/watch?v=wbrXkCprNLs>
2. ԴԱՏԱ փողքասթ. Երիտասարդների մասնակցություն | Աննա Եղոյան | Գրիգոր Երիցյան, <https://www.youtube.com/watch?v=kKzSl6qZ2B4>
3. ԴԱՏԱ փողքասթ. Բաց տվյալները Հայաստանում | Սոնա Բալասանյան | Լուսինե Քալանթարյան, https://www.youtube.com/watch?v=Xu7I51_MlzY
4. ԴԱՏԱ փողքասթ. Բաց կառավարման գործընկերություն | Արփիինե Հակոբյան | Լիլյա Աֆրիկյան, <https://www.youtube.com/watch?v=9jIPYs5B4HI>
5. Ինչու է թիրախավորվում քաղաքացիական հասարակությունը. գրույց Միքայել Հովհաննիսյանի հետ, <https://www.youtube.com/watch?v=igRvxv064a4>
6. Աղասի Թադևոսյան. «Տարբեր ֆորմատներով գործող քաղաքացիական սեզմենտների համագործակցությունը»,
<https://www.youtube.com/watch?v=CKUb8TGyAnc>
7. Քաղաքականություն և մշակույթ, 2020. Սոնա Այվազյան, Գայանե Աբրահամյան: <http://boon.am/politics-and-culture-7/>: